

BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Veli ÜNSAL*

Ferdi AKYÜN**

Özet

Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimlerinin kendilerine has olarak meydana getirdiği bozkır kültürüne dair yazılı ve arkeolojik birçok kaynaktan bilgi edinebilmektedir. Bozkır kavimlerinden kasıt başlangıçtan Uygur dönemi sonuna kadar olan Orta Asya menşeli Türk kavimleridir. Bozkır coğrafyasında kendilerine has üstün Türk kültürünün gelişimini sağlayan ve tarihî süreçte dağıldıkları farklı coğrafyalarda bu kültürü zenginleştirerek yaşatan Bozkır kavimleri, dünya medeniyetinde kalıcı izler bırakmayı başarmıştır. Yaşadıkları coğrafyalarda birçok devlet kurup siyasî anlamda önderlik eden Bozkır kavimlerinin çevre kültürlerle etkileşimi sonucu zenginleştiği bu kültürel atmosferde sosyal, idari, askeri ve bilimsel hayata katkıları da hem Türk tarihi açıdan hem de dünya tarihi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu çalışmada bozkır kavimlerinin sosyal, iktisadi, askeri, bilimsel ve düşünsel hayatı araştırılarak, bozkır kavimlerinin ne denli güçlü bir kültür ve tarihi geçmişe sahip oldukları vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, İktisadi Hayat, Orta Asya, Sosyal Hayat

SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN STEPPE TRIBES

Abstract

We can obtain information from many written and archaeological sources on the steppe culture created by the steppe tribes living in the Central Asian geography. The steppe tribes meant the Turkish tribes of Central Asian origin from the beginning to the end of the Uighur period. The Steppe tribes, which enabled the development of their own superior Turkish culture in the Steppe geography and enriched this culture in different geographies in the historical process, have succeeded in leaving permanent marks in the world civilization. In this cultural atmosphere, enriched by the interaction of the Steppe tribes, who established many states and led politically in the geographies they live in, because of their interaction with the surrounding cultures, their scientific contributions are remarkable in terms of both Turkish history and world history. In this study, the social, economic, military, scientific and intellectual life of the steppe tribes were investigated and it was tried to emphasize how strong a cultural and historical background the steppe tribes had.

Keywords: Central Asia, Economic Life, Steppe, Social Life

Giriş

Her millet yaşadığı çevrenin şartları neticesinde kendi kültürünü meydana getirmektedir. Orta Asya coğrafyasında yaşayan bozkır insanı ise çevrenin şartları neticesinde kendine özgü olan bozkır kültürünü oluşturmuştur. Kültürler topluluğun yaşadığı çevre şartlarına göre; yerleşik

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, unsalveli@hotmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ferdiakyun.1988@gmail.com

kültür, göçebe kültür, asalak kültür ve bir de buna ilave olarak göçebe kültürden bazı farklı yönleri bulunan konar-göçer kültür olmak üzere temelde dört kısımda incelenmektedir. Yerleşik toplumların meydana getirdiği kültürlerde tarımsal faaliyetler görülmektedir. Bu kültürün insanları toprağı ekip biçerek bu şekilde geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Asalak kültür insanı ise, hayvanları avlamış ve doğada hazır bulunan ürünleri toplayarak geçimini temin etmiştir. Göçebe insanın hayatında ise hayvan besleme önemli yer almaktadır. Hem göçebe kültürü hem de konar göçebe kültürü ekonomik yönden aynı özelliklere sahip olmalarına rağmen göçebe kültürün belli bir sistemde hareket etmemesi, konar göçebe kültüründe ise göçün sadece boyun yaylağı ve kışlağı arasında belli bir sistemde yapılması bakımında ayrılmaktadır.

Türklerin Bozkır coğrafyasındaki yaşantısı, kültürü ve bozkır coğrafyasının Türklere olan katkıları sonucunda doğan ihtiyaçları ve bunları karşılamaya yönelik buldukları tedavi yöntemleri, zaman hesapları, yazı günümüz bilim dünyasına ışık tutmaktadır. Yerli halktan alınan birikimin bu kültüre etkileri, halkın ihtiyaçlarının ve doğa olayları da dâhil olmak üzere çevre faktörlerinin Türklerin savaşçı özelliklerine neden olması ve bunun çevre kültürlerle etkileşimi arttırması bu kültür için söylenebilecek şeylerden biridir. Bozkır kavimlerinin birlik ve beraberliğı, yaşayış tarzlarının kültürlerine olan etkilerini açıklamaktadır.

İklim ve coğrafyanın şekillendirdiğı atlı göçebe yaşam tarzı Bozkır kavimlerinin genel karakteristiğini oluşturmaktadır. Göçebe hayat, nakli güç eşyanın yapılması gayretini engellemiştir. Ayrıca yapağı, deri, maden, kil, kemik ağaç gibi ham maddeler bu kavimlerin sanat zevklerini silahlar, at koşum takımları gibi küçük plastik eserler ve dokumalar üzerinde kullanmalarına imkan sağlamıştır. Bu bakımdan bozkır kavimlerinin çok zengin bir tarihi ve kültürel geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Bozkır kavimlerinin sosyal ve iktisadi hayatı mercek altına alınmış ve derinlemesine incelenmiştir.

Sosyal Hayat

Herhangi bir ulus, ırki bir sistemin yanı sıra pek çok kültürel unsurun etkisi ile biçimlenmektedir, bundan dolayı bir ulusu oluşturan ırki bir şahsiyetin yanında, kültürel bir şahsiyetin de bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bireyleri karakterlerine dayalı olarak tasnife gitmek gerekir ise, bunun sebebi olarak pek çok etkeni sıralamak mümkündür. Bu bağlamda bakıldığında ulusları birbirlerinden ayıran pek çok etken vardır (Niyazi, 1979: 142).

Toplumun geçimini sağlamak için tercih ettiği yöntemler, o toplumun anlayış, kanı, düşünce, töre, gelenek ve görenek vb. değerlerini de şekillendirmektedir. Ekonomik açıdan birbirlerine benzeyen toplumlar, yukarıdaki değerler açısından da birbirine benzemektedir. Bunun dışında yenen besinler, insanların fiziksel ve ruhsal bakımdan ne tür bir yapı arz edeceğini de saptamaktadır. Ahlak, huy ve mizacın biçimlenmesini, birçok coğrafi koşulun belirlediği artık bilinmektedir (Uludağ, 2009: 116). Özetle, ulusların ve ulusları teşkil eden fertlerin birbirlerinden ayrı olmasının özde 3 sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler, soy, içinde bulunulan coğrafyanın özellikleri ve içinde bulunulan topluluğun kültürüdür (Uludağ, 2009: 116). Bundan dolayı olgular üzerinde bireylerin rollerinin sebebini izah etmek üzere, bir düzen ilişkisinde devam eden sosyal eylemlerin anlamını teşkil eden kültür değerlerinin ideal tip etrafında değerlendirilmesi gerekir (Strauss, 1986: 24). Göçebe bir yaşam biçimini benimseyen bozkır kavimler, yazın dağınık şekilde, kışınsa birleşerek yaşamlarını sürdürmüştür. Birleşen bu kavimler bir yöneticinin otoritesine girmiştir. Bir otorite altına girmek, bozkırdaki insanın otoriteye bağlı bir hayat biçimini kabul ettiği anlamına gelir. Bunun kurulması konusunda ekonomik üstünlüğün payı çok fazla olmuştur. Söz konusu üstünlük değişmeye açık hiyerarşik bir düzen içinde ve ferdi olmayan bir yapı çerçevesinde devam etmiştir (Koca, 2003:21)

Boyların birleşmesi ile oluşan ve üst bir yapı olan budunlar, toprakların genişliğiyle halkının fazlalığına dayalı olarak unvanlar alan yöneticilerce yönetilmektedir. Boy düzeyinde de beyler iktisadi üstünlük bağlamında konumlarını korumaktadır (Kafesoğlu, 2002: 231). Çin kaynaklarında geçen ve bir kağana ait olduğu bilinen "*Boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter*" ifadesi bu durumu net bir şekilde ortaya koyar (Davletov, 2008: 93). Öte yandan, boy yapısındaki Ülüş sistemi devletin kurumlarında uygulanarak bir tür zenginlik aracı olmuş, aile ilişkisine de yansımalarıyla mülklerin bölünmesi önlenmiştir. Buda, bozkır toplumunda geniş ailelerin oluşmasını sağlamıştır. Bundan başka bozkır toplumlarında en eski dönemlerinden başlayarak "ant" denilen kandaşlıkla ilgili törenler bulunmaktadır. Bunlar, kardeş ve dost olmak üzere gerçekleştirilen ritüellerdir. İki farklı insan, kardeş ya da dost olmak isterse kendi kandaşlarının huzurunda kollarını kesmek suretiyle bir kaba kanlarını akıtmaktadır. Aralarına kılıç, ok ya da başka bir silah koyup bu kaptaki bulunan kana kımız, süt veya şarap karıştırılıp içilmektedir. Bu da ekonomik bir öge olan gıdaların sosyal uzlaşma üstündeki tesirini göstermektedir (Hassan, 2000: 132).

Çin'e gelenlerin asimile olup Çinlileşmesi, Çinlilerden bozkıra gidenlerinse bozkırlı olması da ekonomik eğilimler çerçevesinde yaratılan yaşam biçiminin neticeleridir. Toplumları teşkil eden insanların sayısının

ekonomi üstündeki etkisiyle beraber, bu ögenin göçe de yol açabilecek nedenlerden biri olduğu bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, bozkır kavimlerinde nüfusun sayıldığını İskit, Hun, Göktürk ve Uygurlarda görmek mümkündür. İskitlerin kralı nüfusu tespit etmek üzere her bir insandan bir kargı ucu getirmesini istemiş, gelen kargı uçlarıysa eritilip bakır bir kazan yapılmıştır. İskit kazanı, 600 amphorayı içerisine alabilecek büyüklüktedir ve altı parmak kalınlığındadır (Herodotos, IV: 79 vdd).

Öte yandan Hunlarında, sonbahar aylarında “toy” denen mecliste atlarla insanların sayılarını tespit etmek için askeri imkânların yanı sıra ekonomik imkânları da ortaya koyan bir planlama yaptıkları bilinmektedir. Buna ek olarak, Uygurlarda mülk vergisinin alınması ile ilgili olduğuna inanılan nüfus sayımlarında, yanlış beyanlarda bulunmanın cezası ölümdür. Tüm bu planlamalara karşın sürdürülen ekonomik faaliyetler, geçimi sağlama konusunda yeterli değildir. Bu da eldekini paylaşmayı mecburi hale getirmiştir. Bu çerçevede, totemik hayvanlar avlanmakta ve dinsel merasim ile tüm kabileler totemik anlayışlara uygun olarak kurban edilen hayvanın belli bir parçasını almaktadır ve buna “ülüş” adı verilmiştir¹. Söz konusu durum, boyların birbirlerine karşı hukuklarının olduğunu ortaya koymaktadır. Askeri manevra biçimindeki sürgün avları da yine buna göre yapılmaktadır (İzgi, 1986: 100).

İmalatın özel mülkiyete dayalı olarak gerçekleşmesi, toplumda iki ayrı sınıfın oluşmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunların ilki maddi imalat vasıtalarına sahip olan burjuvazi, öteki de bunlara sahip olmayarak el emeğiyle imalata katılan proletarya sınıfıdır. Bazı tarihçiler, bozkır kavimlerine ait kitabelerdeki “kara budun, ak budun” sözlerinden yola çıkmak suretiyle bozkır toplumlarında da bunun gibi bir sosyal farklılaşmanın bulunduğunu iddia etmiştir. Ancak “kara budun” ifadesini “kalabalık budun, halk” gibi manalarda kullananlarda vardır (Arslan, 1987: 80). “Kara” sözcüğü Türk dilinde alt dereceleri değil de üst dereceleri ifade etmektedir. Öte yandan bozkırdaki kavimlerde ekonomik nedenlere dayalı bir iç çatışmanın bulunmaması da yukarıdaki fikrin ispatıdır, bundan dolayı ferdî veya sosyal bir çatışmanın yerine, hanlığı ele geçirmek isteyen boyların mücadelesi vardır.

Çin İmparatorunun Hun Kağan'ına yolladığı mektuptaki (MÖ. 162) “Benden önceki Çin İmparatoru, durumu şöyle düzenlemişti: Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ok ve yay çeken devletlerin hepsi, Hun hakanının buyruğunda kalacaklardı.”, “Çin Duvarının içinde kalan Çin memurlarının şapka (üniformasını) ve Çin kuşağını kuşanan aileler ise, bizim buyruğumuzda kalacaklardır” (Ögel, 1988: 103) şeklindeki

¹ Önceleri kesilen hayvanlardan boylara ayrılan hisseyi ifade ederken, sonraları siyasi bir şekle dönüşerek ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaşılması anlamına bürünmüştür. Daha net bir ifade ile bir sistem şekline dönüşen “Ülüş” göçebe devlet anlayışını ve teşkilâtı ifade eder.

cümleler, Çinlilerin ve Hunların toplumsal yaşantısı ve ekonomik durumlarıyla alakalı bilgiler verir.

Öte yandan mektuptaki “Çin Duvarı” sözü, bozkırdaki kuzey-güney doğrultusundaki coğrafi sistemin ortaya koyduğu sosyal yapıyı da dikkatlere sunmaktadır. Ok ve yay çekmek askeri ve savaşçı özellikleri bulunan bir toplumu, “kuşak” kelimesiyse çiftçilikle geçinen bir toplumu belirtmek üzere kullanılmıştır. Eberhard’a göre, Hunlar ile Çinliler arasında tampon bölge olan Tobaların ana geçim kaynağı hayvancılıktır ancak avcılık ile ziraatla da uğraşmışlardır. Bu kavim, M.S. IV. asırda Kuzey Çin’i alarak Çinlilerin başına geçmiştir fakat hayvancılığa dayalı ekonomik yapıları varken, Çinlilere hâkim olmalarından sonra tarımla da ilgilenmeye başlamışlardır (Eberhard, 1945: 487). Bu da yerleşik düzene geçmeyle geçmemenin bir kültür olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.

Coğrafi faktörler çerçevesinde evreni kavrama biçimi, toplumsal etkinliklere de kaynak olmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri de şöendir. Bozkır kavimleri zamanlarını toylarda ve şöenlerde geçirmişlerdir. Bu törenlerde yoksullar da güzel giyinmekte, yiyip içmektedir. Ayrıca, aralarında borçlu olanlar yoktur. Her gün bir boyda şöen düzenlenerek, tüm hayatlarını zevk içerisinde geçirmişlerdir. Şöenler, iki başlıkta ele alınabilir: İlki, yağma şöenleri iken ikincisi yağmasız şöenlerdir. Yağma şöenleri bir bakıma potlacın² en üst seviyesini belirtmektedir (Gökalp, 2007: 187). Bunları tanzim eden beyler, davete gelenleri yedirir, giydirebilir ve borçlarını öderdi. Tüm bunları karşıladıktan sonra ise hatununun koluna girip otağına çıkardı. Bundan sonra, törene gelenler tören sahibinin otak, sürü ve diğer mallarını alırdı. Dede Korkut Kitabı’nın 12. öyküsünde, bunun sebebinin ortaya koyan sözler vardır. Buna göre, bir yağma şöeniyle huzur ortamı oluşturulmaktaydı (Gökalp, 2007: 148-49).

Yağmasız şöenlerde ise av neticesinde sağlanan etler birlikte yenmekteydi. Bunun dışında av hayvanı bir otağa sığmırsa otağın sahibi o hayvandan pay alabilirdi. Dede Korkut Kitabı’nın 3. öyküsü ve önsöz kısmındaki şu sözler bunu net olarak açıklamaktadır: “*Kısırcıca yenge derler bir hatun vardı. İleri vardı, pay diledi: Hey bey yiğit bize dahi bu gejikten pay ver dedi ve er malına kıymayınca adı çıkmaz.*” (Ergin, 2013: 16,63). Görüldüğü gibi toplum içinde şan ve şöhretin fazlalaşmasının, elde bulunanın paylaşılmasını gerektirdiğini göstermektedir. Ayrıca, bozkır kavimlerinde bu tür paylaşımın devlete vergi vererek de gerçekleştiği bilinmektedir. Bundan dolayı bozkır kavimlerinde, nüfus sayımı bireylerin devlete karşı tüm yükümlülüğünü

² Potlaç, bozkır kavimlerinde fazla ürün birikimini önlemek ve fazlalığı toplumla paylaşarak gerek toplum bütünlüğünü gerekse göçebe yaşamın kolaylaşmasını sağlayan törenlerdir.

düzenleme konusunda temel teşkil etmektedir. Bundan dolayı nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması oldukça önemlidir. Uygurlarda nüfus sayımında yanlış beyanda bulunan kişilere ölüm cezası verilmesi bunun en çarpıcı örneğidir (Özyetgin, 2011: 341)

Göçebeliğe dayalı kültüre mensup olan bir toplumun fertleri, ağır doğa ve geçim koşullarına uymaya, güçlü kalmaya mecburdurlar. Edebiyat eserlerinde de rastlanan bu durum, şahsiyet özelliklerinde ve içinde bulunulan toplumda görülmektedir. Öte yandan, bunun etkisi ile oluşan inanca dayalı sistem bu tip güçlükleri yok etmede oldukça önemlidir. Bu bağlamda şamanların kimi zaman olağan kimi zaman da insan üstü bir görevi yapmak üzere üstlendiği sorumluluğu, hayatı tehdit eden ruhlar dünyasının temsilcilerinin yol açtığı zorlukları, bunların iyi ruhlarla engellenebileceği ve ortadan kalkabileceği inancı üstüne kurulmuştur (Günay, 1998: 5)

Bozkır kavimlerinde yerle gök, doğayla devlet düzeni beşeri ilişkileri saptayan iki ana güçtür. Yerle gök görevini yapamazsa, tabiatla devlet düzeniyle beraber beşeri ilişkiler de bozulmaktadır. Ayrıca, bireylerin kanun hükmünde olan törelerden uzaklaşması da bahsedilen düzensizliğin bir neticesidir. Bundan dolayı söz konusu insan topluluğunun fikir ve his dünyasının özünü teşkil eden yukarıdaki faktörlerin dikkate alınması lazımdır (Ögel, 1991b: 123). Bu çerçevede bozkır kültürünün dinsel inancı, temel olarak üç başlık altında toplanabilir:

Bunlardan ilki, doğa güçlerine inanmaktır. Doğada bazı gizli güçlerin bulunduğu inanılmaktadır. Güneş, ay, yıldızlar ve doğal olayların bir ruhunun bulunduğu inanılmıştır.

İkincisi atalar kültüdür. Atalar kültürüne göre ataların anıları kutludur, ölen büyüklere saygı gösterilir.

Üçüncü olarak Gök Tanrı inancı vardır. Buna göre, Tanrı en yüksektedir. Tektir ve hiçbir biçime girmez. Yani Tanrı'nın hiçbir biçime sokulamayacağı düşüncesi, bozkır kavimlerinde puta tapma inancını önlemiştir (Çandarlıoğlu, 2002: 211)

Eski dönemlerden bugüne sosyal olayların şekline bakıldığında, manevi tatminin maddi tatminden daha da önemli olduğu görülmektedir. Bundan dolayı, bireyler arasında tabii gereksinimleri gidermek ve anlama sahip olan sembollerini ekonomik çalışmalar bütünü çerçevesinde yürütmek arzusu ortaya çıkmıştır (Çoruhlu, 2007: 147-148). Bunu somut hale getirmek üzere yukarıdaki dinsel inançları teşkil eden sebeplerin üstünde durmak lazımdır. Eski Türkler, kendilerinin haricindeki varlıklarla ilgili hadiseleri ruhsuz ve ölü olarak görmezlerdi. Aksine bunlar, içerisinde buldukları çevrede şahit oldukları belirli tabii varlıklarla kimi tabiat hadiselerinde gizli bir kuvveti temsil ettiğine

inanmışlardı. Bunun için, söz konusu varlıklarla doğa hadiselerine karşı kutsallık atfedilmiştir. Bunlara karşı, korkuya dayalı bir sevgiyle saygı vardır. Manevi bir kuvveti olduğuna inanılan varlıklarla hadiselerin başında “güneş, ay, yıldız, göl, ırmak (öğüz, etil, müren), pınar (bulak), dağ, kaya, orman, ağaç, ateş, yer, su vb.” çeşitli canlı ve cansız varlıklarla beraber “gök gürlemesi, şimşek, yıldırım vb.” doğa hadiseleri de gelmektedir (Koca, 2003: 165).

Yukarıdaki etkileşimin haricinde bozkırdaki insan, etrafındaki hayvanlarla da hissi bir bağ kurma ihtiyacı hissetmiştir. Bunu “hayvan biçemi” şeklinde ifade edilen sanatsal akım net olarak ortaya koyar. Hayvan biçemi, dini inançların coğrafi koşullara uygun biçimde geliştiği Orta ve İç Asya faunasıyla tüm bu hususlara dayalı olarak gelişen yaşam biçiminin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Hayvan biçiminin gökle-yer tasavvurları ve Şamanizm ile alakalı inanışların bir neticesi şeklinde ortaya çıktığı ifade edilebilir (Çoruhlu, 2007: 147-148).

Bozkırda kendisine yer bulmuş bir sözcük olan Şamanizm’in bir inanç olmasının sebebi, Gök Tanrı’nın kuvvetiyle öteki kutsal sayılana aktarılması ve bunun bir aksi olarak, ibadetin kamlarla yapılmasıdır. Özetle, Şamanizm büyük Gök Tanrı’yla ve tabiatla alakalı bazı küçük Tanrılara duyulan inanç üstüne kurulu dini esasları içermektedir. Ayinlerle yasakların fazla olduğu bu dinsel inanışta, Şaman’a büyük görevler düşmektedir (Ünver ve Güngör, 2003: 131).

Eski Türklerin tek Tanrı’ya dayalı bir inancı olan Gök Tanrı’ya inanmasının nedeni, yaşanan yerlerin her zaman tehlikeye açık olmasından kaynaklanmaktadır. Atlı göçebe komşular ile yaşamını sürdürmenin bir neticesi olan bu hayat biçimi, bir önder bir düzen (töre) ve tek Tanrılı inanç sistemiyle disipline edilerek kolaylaşabilmektedir (Ögel, 1991a: 68). Kısacası, Tanrı’ya duyulan inancın belirlenmesinde, dinle coğrafya arasındaki münasebetin önemli bir yerinin bulunduğunu görmek mümkündür. Coğrafi sebeplere koşut olarak toplumsal ve ekonomik yapılar da dinsel yapı ile ilgili bağlar içermektedir. Bu çerçevede zor bir coğrafyadaki bozkır insanların, tek bir Tanrı’ya inanmakla beraber doğa ile özdeşleşen bir inancı da edindiğini söylemek mümkündür. Maniheizm ya da Budizm gibi tembelliğe neden olan bir inanca geçmeye de direnmişlerdir. Çünkü hayvanların etini yemeyi yasaklayan Budizm, bozkır coğrafyasında ekonomik faaliyetlerin en önemli alanı olarak görülen hayvancılığı reddetmekteydi. Bozkır kavimlerinde ise hayatı devam ettirme arzusu ancak hayvan yetiştirme esasına dayalı olarak hayvani gıdalar ile sağlanıyordu (Ünver ve Güngör, 2003:165).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, İpek Yolu’nu kullanarak gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri, bozkır insanını Budizm ile tanıştırmıştır. M.S. 572 yılında Göktürk Kağanı Tapo-Kağan döneminde Budizm’in yayılma gayelerinin neticesiz kalmasına karşın M.S. 840 yılından

sonra Buda dinini benimseyen Uygurlar, Buda dininin sadece kendi geleneklerine uygun yanlarını almışlardı. Yeryüzünde et yiyen “Yaylacı Budistler” ilk ve son olarak Uygurlara özgü bir ifade şeklinde kullanılmıştır (Ögel, 2001: 175).

Ayrıca, M.S. VIII. asırda Maniheizm’le Budizm’in ardından Müslümanlığın bölgeye girmesiyle beraber mavi gökyüzünü ata, boz yeryüzünü ise ana olarak benimseyen Türk dini, savaşla zafer ideolojisi de önceki önemini kaybetmiştir. M.S. VIII. asırda artık bozkırdaki insanın savaş iradesi önceki gibi kuvvetli değildir (Gumilöv, 2006: 59-60).

Şamanizm bir inançtan ziyade bir hayat şekli veya bir ideoloji olarak algılanmıştır ve değişik coğrafyalarda, aynı temelde birleşmesine karşın, kültürlere dayalı olarak harmanlanmıştır. Şamanizmle beraber sihir, fal vb. adetler şuurlu ya da şuursuz olarak toplumun hayatına yerleşmiştir. Bu tarafla bozkır toplumlarındaki dinsel inançlar bireylerin beklenti, dilek, alışkanlık ve hayat tarzlarının bir vasıtası haline gelmiştir. Eski Türk kavimleri dinsel inançlarıyla ilgili faaliyetleri sürdüren Şaman’a, “kam” adını vermiştir. Kamlar, fala da bakmaktadır. Ayrıca, fala bakan başka meslekler de vardır. Yağmur taşlarını kullananlara “yatçı” kumla fal bakanlara “kumçı” ve astronomlara ise “yulduzçı, körümçi” denmektedir (Ögel, 1988: 655)

Hunlardaki gibi bozkır kavimlerinin tümünde din, daha çok toplum içinde hastalık, fal ve sihirbazlık gibi kişilerin gündelik gereksinimlerine yanıt veren ilkelerin ortaya çıkardığı Şamanizm’dir. Şaman “büyücü, sihirbaz, kâhin” anlamına gelen “kam” (Caferoğlu, 1993: 108) isimleriyle anılmaktadır. Buna ek olarak “moğuç” (Caferoğlu, 1993:88) sözcüğü de “sihirbaz, kâhin” anlamlarında kullanılmıştır. Herodotos’a göre İskitlerde birçok falcı bulunmaktadır. Bunlar ileride olacak olayları söğüt değneklerine bakıp haber vermişlerdir. Hunlar ise kötü büyülere karşı koyunla sığır kemiklerini ya yol üstüne bırakmışlar ya da düşmanların kıyafetlerine koymuşlardır. Hun büyücülerinin Çinlilere de hizmet verdiği bilinen bir gerçektir (Eberhard, 1996: 77).

İktisadi Hayat

Bozkır bölgesinde en eski zamanlardan başlayarak hayvancılığa bağlı bir iktisadi sistemin mevcudiyeti, araştırmacılarca kabul edilmiştir. Tarıma oranla otlakları daha fazla olan bozkır toprakları “göçebe çoban kültürü” denilen bir iktisadi düzene zemin oluşturmuştur (Durmuş, 2007: 27). İktisadi çalışmaların oluşmasında ve gelişmesinde toplumun içerisinde bulunduğu tabii çevreyle iklimin ciddi etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültürü olan toplumlarda iktisadi çalışmalar genel olarak tarıma, ticarete, zanaata ve sanayiye dayanır iken; bozkırda yaşamını devam ettiren topluluklardaysa hayvancılık gelişmiştir. Türk kavimlerinin iktisadi yaşamını iklimsel koşullarla yaşam biçimi

belirlemektedir. Orta Asya'nın tarıma elverişli olmayan şartlarından dolayı ekonomik hayatın temeli hayvancılığa dayanmaktadır. Atların dışında en önemli hayvanlar keçi, koyun ve sığırdır (Günel, 2004: 147).

Bozkır ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılığın gelişmesini izleyebilmekteyiz. Buzul devrinin bitmesinin ardından, MÖ. V. yüzyılda Baykal Gölü'nden Baltık denizine dek uzanan bölgelerde, kemikten yapılan aletleri tercih eden ve avcılıkla geçimini sağlayan göçebe bir kültür yaratılmıştır. Söz konusu kültür zaman içinde gelişip atlı göçebe kültürünü yaratmıştır (Günel, 2004: 7). Bu noktada at yetiştirmeyle alakalı gelişimlerin çok fazla katkısı vardır. Ayrıca, MÖ. III. yüzyıldaki kurganlarda at, öküz ve koyun vb. hayvanların iskeleti bulunmuştur. Bu durum, MÖ. III. yüzyılda bozkırdaki insanların avcılığın yanı sıra çobanlık da bildiğini göstermektedir (Kahya, 2002: 427). Orta Asya'da sığırla koyun vb. hayvanların beslenmesine karşın koyun daha önemlidir. Atın dışında en fazla koyunun yetiştirildiğini arkeolojik malzemeler göstermektedir. Bunda hareketlilikle verimliliğin tesiri fazladır. At biniciliğiyle tekerleğin bulunması MÖ. 4000-2000 seneleri arasındadır. Bu sayede, hayvanlardan sağlanan sütle yün gibi ürünlere ilaveten hareket imkânı da elde edilmiştir (Findley, 2005: 23-24).

MÖ. III. Asırdaki Harezmi'deki Kelteminar kültürüne bakıldığında zaman yaban domuzu, geyikle kaplumbağa vb. hayvanlarla ilgili kalıntılara tesadüf edilmesine karşın koyunla sığır kalıntılarına tesadüf edilmemiştir. MÖ. III. asırdan başlayarak Ortadoğu, Mısır ve Doğu Akdeniz'de tarım, hayvancılık ve maden kullanımıyla oluşan kültürel birliklerin geliştiği ama toplumu daha balıkçılık ve avcılık devresindeki bozkırda hayvancılığa dayanan iktisadi yapının sonradan, 2500'li senelerde güneyden gelen etki ile başladığı iddia edilmekteyse de güneyden kuzeye doğru kitlesel bir göç görülmediği için bu fikir doğru değildir (Kafesoğlu, 2002: 317).

MÖ.2500-1700 senelerindeki Afanesyev kültürü ele alındığında, Altaylardaki Kurot ve Kuyum kurganlarında bulunan malzemeler çerçevesinde burada yaşayan insanların at, sığır, deve vb. hayvanları evcil hale getirdiklerinden, avcı ve savaşçı bir yapı arz ettikleri görülmektedir. Andronovo kültüründeysen (MÖ. II. asır) hayvan biçemi denen ve stilize edilen hayvan figürlerinin farklı eşyalar üstüne işlendiği görülmektedir. Yine Karasuk kültürü içinde (M.Ö I. asır) bulunan ve bir İskitlerin geleneğinde bulunan hançerlerin kabzalarında hayvan sembollerinin bulunmasından hareket ederek ziraatla ilgili kültürün gerilediği düşünülebilir. MÖ. I. asrın başında demir çağıyla beraber Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bozkırlık alanlarda ve Doğu Avrupa'daki milletler, tarım faaliyetleriyle göçebe hayvancılığa kaymıştır (Melyukova, 1995: 27).

Tagar kültürüyle beraber bozkır kültürü iyiden iyiye bu coğrafyalara egemen hale gelmiştir. Söz konusu egemenlik, Güney Rusya'yla Çin arasında yer alan kültürlerin birleşmek suretiyle bozkır kültürünü en üst seviyeye çıkardığı ifade edilebilir. Buda, Hunların kurulmasını sağlamıştır. Afanesyevoların kültür bakımından sağladıkları başarılar, atla inek türü hayvanları yetiştirmeye başlamalarıyla ilgilidir. Elde edilen kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla M.Ö 2500'lü senelerde başlamak üzere MÖ. 2000'li senelerin başına dek, Dinyeper ve Ural ırmağı arasında bulunan bozkır alanlarında hayvancılığa dayalı ekonominin egemen olduğu görülmektedir. Hiç kuşku yok ki bu durumun temelinde arazilerin geniş olması, ata binmeyle iklim koşulları vb. faktörler vardır (Durmuş, 2007: 28).

Asya'daki atlara ait ilk buluntular, Afanesyevo kültürüne ait bölgelerde ve bunu izleyen Andronovo kültüründe rastlanmıştır. Atların bozkırda aktif role sahip olmasının ana sebebi, buraların gereksinimleriyle alakalıdır çünkü geniş otlaklarla uzak alanlardaki su kaynaklarına ulaşma konusunda temel ulaşım vasıtası attır. Daha önce hayvan sürülerini kollayarak yönlendirmek türünden iktisadi bir vasıta olarak kullanılan atlar, daha sonra askeri bir kıymet kazanıp savaşların vazgeçilmeyen ögesi haline gelmiştir (Kafesoğlu, 2002: 218-219).

Atla koyun gibi hayvanların bozkır hayvanı olarak görülmesinde, kazılar esnasında bu hayvanların kemiklerinin aynı anda bulunması etken olmuştur. Bu da bozkırdaki ilk ekonomik yapıyı ortaya koyması açısından oldukça fazla önem arz etmektedir fakat Hun devrine ait hayvan görsellerinde öküz, inek, boğa, manda ve domuz türünden hayvanlarla ilgili tasvirler vardır. Ayrıca, bozkır milletlerinin, daha sonraki dönemlerde atla koyun vb. hayvanların yanı sıra sığır, katır ve deve vb. hayvanları da sürü olarak beslediği bilinmektedir (Kafesoğlu, 2002: 317-318)

Erken dönemdeki Andronovo, Karasuk ve Balhan mezarlarındaki ipuçları develerin bu devirlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Mete'nin MÖ.176 senesinde Çin hükümdarına yazdığı mektuptaki "size bir deve, iki binek atı ve iki takım araba atı sunmak istiyorum" cümlesinden develerin de binek hayvanı olarak kullanıldığını anlamak mümkündür (Durmuş, 2007: 27). Bu da bilhassa ticaretle ilgili yük taşımacılığıyla alakalıdır.

At evvela bozkırda yemek olarak MÖ. IV. yüzyılda evcilleştirilmiştir. Afanesyevo'da MÖ. 2500'li senelerde atların kemiklerinin bulunması atın bozkırda yetiştirilmiş olduğunu ispatıdır (Durmuş, 2007: 28). Bozkır iklimiyle coğrafyası at beslemek için ideal imkânlar vermektedir. Bozkır kültürüne has bir hayvan olan at, bu coğrafyadaki yiyeceklerle yaşamış ve insanları uzun mesafelere taşımıştır. Bozkır kültüründeki at, bozkır coğrafyasının fiziksel niteliklerine uygun, çevik ve hızlı bir özelliكتedir (Radloff, 1956: 288).

Eski Türk kavimlerinin en fazla tercih ettiği at çeşidi olan Prewalsky atları, vahşi atlardandır. Evcil atlarla kıyaslandığında genetik özellikleri farklılık arz eden bu hayvanlar, daha küçüktür ve gürbüzdür, dik bir yeyleyle düşük kuyruğa sahiptir. Ayrıca, iri cüsseli Türkmen atlarının da bozkırda kendisine yer edindiği bilinir. Çandarlıoğlu'nun belirttiği gibi *"Yerleşik kültürde iktisadi açıdan, köylü sadece kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, bozkır insanı yüz binlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi"*. (Çandarlıoğlu, 2002: 207). İnce yapısından dolayı, az yemek ve suyla yaşayabilen bozkır atları, olumsuzlukları dengeli bir duruma getirmektedir. Ahırda beslenen atların tersine daha ziyade binit olarak tercih edilen bozkır atları daha az iş yapacağından fazla sayıda atın beslenmesi lazımdır. Bundan dolayı bozkır kültüründe, söz konusu atları bir otlaktan diğerine götürmenin güçlüğünden dolayı toplumsal bir düzenleme yapılmıştır. At, bozkır ekonomisinde oldukça önemlidir çünkü zengin iktisadi sistemin simgesi, eldeki atların sayısı ile ölçülmektedir. Otlakın donması türünden bazı tabii felaketler söz konusu olmadıkça bozkır, çok az olan iç ihtiyaçların çok üzerinde atın üretilmesini sağlamıştır. Sürülerin devamlı olarak genişlemesi, sahiplerinin hayat seviyesini direkt olarak yükseltememiştir, ama saygınlıklarını artırmıştır (Sinor, 2000: 20).

Göçebelikte ekonomik bir mal ve savaş taktiği bakımından yeri doldurulamayan bir vasıta olan at, ticari ilişkilere de konu olmuştur. Hunlar devrinde başlayan at ihracatı Göktürklerde ve Uygurlarda da sürmüştür. Diğer taraftan İran'a, Suriye'ye ve Hindistan'a at satıldığıyla ilgili tarihsel kayıtlar vardır, bunun dışında at en fazla kurban edilen hayvandır. Orta Asya'da hayatını kaybeden birinin arkadaşı olarak kurganlardaki savaş ve yiğitlik simgesi atların, sanatsal öğelerde figür ve simgesel anlamlarda kullanılması onun ne kadar önemli olduğunun ispatıdır. Atlar, Orta Asya'daki renk sembolizminden de etkilenmiştir. Çin'deki kaynaklara göre, gerçekleştirilen bir savaşta doğuda kırmızı at, güneyde doru at, batıda ak at, kuzeydeyse yağız at bulunmaktadır. Bu durum, simgesel anlamının haricinde savaş taktiği ile alakalıdır (Roux, 1989: 89). Ayrıca, atın sunduğu hareket kabiliyetiyle dinamik yapının askeri zaferlerde önemli olduğu bilinmektedir. Bozkırlılar, savaşlarda fert başına 2-3 at götürdüklerinden devamlı olarak canlı bir savaş stratejisi takip etme olanağı bulmuşlardır. Savaş harici vakitlerde atların kıymeti, savaş devirlerindeki gibi değildir (Findley, 2005: 24).

Asya ve Avrupa bozkırları, lojistik bakımdan bozkırdaki kavimlere önemli bir üstünlük sağlamıştır; Göktürk Kitabelerinde belirtildiği gibi, hayvan kırmında ölen atlar, ordu için ciddi neticelere yol açmıştır (Ögel, 1991a: 11).

Bozkırda göçebeliliğin en üst düzeyi atlı kültürdür. Yük taşımanın ve avcılığın yanı sıra eti, sütü için de atlardan faydalanılmıştır fakat at daha ziyade

binek olarak tercih edilmiştir. Bu sayede atların evcilleştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya çıkması kayda değer neticeler doğurmuştur (Durmuş, 2005: 83-83). Bu bağlamda, Eski Türklerde büyük başarıların sebepleri arasında, atlı göçebe yaşam biçiminin önemli katkıları vardır. Göçebe kavimlerin askeri seferleri atların otlak gereksinimleri ve kış yokluklarının ardından yapılmaktadır. Yerleşik kavimlerin askeri zaferleriyse, daha ziyade düşmanların atlı kuvvetlerinin kötü durumda olduğu ilkbaharda olmuştur (Chaliand, 2001: 31).

Bozkır coğrafyasına has ekonomik sistem bozkır göçebelerinin koyun, sığır, at ve deve vb. otlak hayvanlarını yetiştirmesinde uzmanlaştıklarını göstermektedir fakat bozkır göçebe hayatında, iktisadi kıymeti olan hayvanlar içinde hiçbir hayvan koyun gibi kıymetli değildir. “Koy” denilen koyun, insani hayat için atlardan daha kullanışlıdır ve yararlıdır. MÖ.2000’li senelerin verilerine göre, insanlar yalnızca yün üretmek üzere de olsa koyunu yaşlanıncaya dek beslemeyi sürdürmüştür (Baykara, 2001: 117).

Koyunlar öteki hayvanlardan daha çok gıda, ev, kıyafet ve yakıt vb. iktisadi imkânlar temin etmiştir. Koyunların sütünden yaz aylarında sütle peynir yapılmıştır. Kış ayları için tereyağı, et ve yakıt üretmek üzere gübre sağlanmıştır. Bozkır Türklerin ekonomik hayatında koyunların sütüyle eti gibi yünüyle derisi de önemli olmuştur. Koyun ilkbaharda ve sonbaharda, yani yılda iki kez kırılmıştır. İlkbahardaki yüne “yap” yani günümüzdeki ifadesiyle “yapağı” denmiştir. Yapağı kış mevsimi süresince koyunların sırtında kaldığından sonbahar ayında kırılan yünle karşılaştırıldığında daha uzun, kalın ve serttir. Koyunların yünlerinden “ip, örtü, kumaş, keçe, kepenek, çizme, döşek, yastık ve yorgan vb.” eşyalar yapılmıştır. Koyunun derisinden çadırlara sergi ve giyim eşyası yapılmıştır, bunun dışında kuzuların derisinden de kürk yapılmıştır (Koca, 2003: 137-138).

Kelteminar’la (MÖ.3000) Afanesyevo (MÖ. 2500) kültüründe, yerleşik yaşamın başladığı ve kimi hayvanların ehlileştirildiği bilinir. Bunlardan biri de koyunlardır. MÖ. 2250 senelerine ait Namazgahtepe’deki kalıntılar arasında koyun yünlerinin de olması, yünden eşyalar yapıldığını göstermektedir, ayrıca bu durum koyunların bozkır ekonomisinde yerine de bir işarettir. MÖ. I. asırda, Noin Ula kurganındaki ipek kumaş parçalarıyla yünden imal edilmiş kumaş parçaları da bunu ortaya koyan öteki kanıtlardandır. MÖ. 1200-700 yıllarındaki Karasuk kültürüne mensup olanların çok sayıda koyun beslediği ve bu koyunların yapağısından yün elbiseler dokudukları bilinir (Koca, 2003: 14).

Koyun sürüleri, atlı çobanlarca yaz kış sürekli olarak güdülmüştür. Tüm gün meralarda otlatılan sürüler, akşam vakit ağıla konmuştur. Buraların çevresinde yerleşim yerleri de kurulmuştur. Öte yandan, koyunlar sıcakla soğuğa dayanıklı değildir. Bunun için sürüler, yaz aylarında yaylalara

çıkarılmış, kış aylarındaysa soğuktan korumak üzere kuytulara götürülmüştür. Bu sayede koyun beslemeyle yerleşim türü arasında da bir bağlantı bulunmaktadır (Koca, 2003: 136).

İnsanlığın en köklü iktisadi faaliyetlerinden biri olan avcılık, sadece beslenme kaynağı değildir aynı zamanda hayatın bir parçasıdır ve toplumsal yapılanmada oldukça önemli bir unsurdur. Avcılık yapan milletler pösteki, deri ve kuş tüyünden kürk, elbise, kalpak, çizme ve serpuş yapmıştır, bunun yanı sıra avcılık ile ele geçirdikleri değerli pösteki, deri ve kuş tüylerini sürü sahibi, çiftçi ve diğer milletlerin mamulleriyle takas ederek kendilerine gereken malzemeyi sağlamışlardır. Avcılar zengin olmadıkları için, devlet yöneticileri onları egemenlikleri altına almak üzere üstlerine asker yollamamıştır. Bu sayede onlar ormanlarda özgür bir biçimde yaşamıştır (Gökalp, 2007: 235).

Orta Asya, çok zengin ve farklı bitki örtülerine sahiptir. Sibirya hayvanlarının haricinde, güneye Moğolistan ve Kuzeybatı Çin'den hayvanlar gelmiştir. Bunlar arasında farklı "kürk hayvanları, karaca, ren geyiği, misk geyiği, yaban keçisi, yaban koyunu, ayı, yaban domuzu, kurt, kar leoparı" vardır. Söz konusu zenginlik avcılığın yapılmasını sağlamıştır. Hayvan besleyen bozkır kavimlerinde avcılık, zamanla iktisadi fonksiyonunu yitirerek savaş için hazırlık çalışması olmuştur (Bayat,2007:21). Avcılık, savaşın öğrenilmesini sağlayan en önemli etkinliklerden biridir. Bunun için savaşla avcılık neredeyse aynı anlamda kullanılmıştır. Ayrıca, milattan önceki dönemlerden başlayarak bozkırdaki insanlar, av esnasında kendi eğittikleri vahşi kuşları da kullanmıştır. Bunlar arasında "kartal, doğan, şahin" gibi kuşlar bulunmaktadır (Gömeç, 2012: 141).

Avcılık en eski dönemlerden beri bozkırdaki kavimler için oldukça önemli olmuştur. Avcılık daha çok Hunlar döneminde kurumsallaşmıştır ve zamanla farklı avlanma çeşitleri ortaya çıkmıştır. Mesela, Altay-Sayan Türkleri, balık avcılığı yapmıştır. Türklerin, MÖ. 3000-2500 senelerinde toplayıcılıkla, hayvancılıkla ve ekincilikle beraber avcılığa bağlı bir sosyal ve iktisadi yapılanma içerisinde olduğu bilinmektedir (Bayat, 2007: 210).

Eski Türk kavimleri, en büyük devrimlerini ormandan bozkıra doğru gerçekleştirdikleri göçler ile yapmıştır. Bu sayede avcılıkla toplayıcılıktan yetiştiriciliğe, ren geyiği kültüründen at kültürüne geçmiştir. MÖ. III. asırda kurganlarda at, öküz ve koyun vb. hayvanlara ait iskeletlerin bulunması, bu dönemlerde bozkırdaki insanların çobanlıkla avcılığı beraber yaptıklarının kanıtıdır (Kahya, 2002: 427). MÖ. X. asırda bozkır ekonomik yapısı yarı göçebelikle ve at beslemeye dayalıdır. Avla tarım gibi ekonomik faaliyetlerin önemi epeyce azalmıştır, buna karşı büyük at ve koyun sürülerini beslemek de önemli hale gelmiştir. M.S. 581 senesinde bir Çin tarihçisi Göktürklerin, ana

meşguliyetlerinden birinin hayvan yetiştiriciliğiyle avcılık olduğunu ifade etmektedir (Diyarbakirli, 2002: 197).

Bozkırdaki sosyal ve ekonomik düzende avcılıkla ve avla bağlantılı öyküler önemli bir yere sahiptir. İnanç sistemi içinde de avcılık ile alakalı inanışlar vardır. Altay kavimlerinde avın verimliliğiyle zenginliği kimi ruhların tasarrufu altındadır. Bunlar, dağla orman ruhlarıdır. Avcılık yapanlar, bunların av esnasında kendisini koruduğuna inanmıştır. Bundan dolayı avcılar, ava çıkmaksızın kimi ayinler yapmıştır. Nitekim ormanla ağaç kültürü, geçimlerini av ile temin eden toplumlar tarafından icat edilmiştir. Bir savaş oyunu şeklinde görülen avcılık, fırsat olduğunda aniden ganimet elde etmek için gerçekleştirilen bir saldırı olabilmiştir (Bayat, 2007: 206-210).

Avcılıkla orman kültürünün arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Bu da ekonomik yapı ve inanç üstüne inşa edilmiştir. Ekonomik faaliyetlerin şekli değiştiği için inanç sisteminde de kimi değişimler söz konusu olmuştur. Mesela ormancılık, avcılığın önemini yitirmesiyle beraber önceki önemini yitirmiştir. Bu çerçevede çobanlıkla bunu izleyen dönemde tarımın gelişmesiyle beraber kutsal olarak algılanan avcılık, önceki önemini yitiren bir ekonomik faaliyete dönüşmüştür. Bu sayede avcılık, ekonomik olmaktan çıkmıştır, spor ile savaş idmanı haline gelmiştir (Hassan, 2000: 85).

Avcılığı düzenleme görevine sahip olan ve “avcı başı” ya da “barsçı” denen meslekleri yapanlar, devletin yönetiminde de görevliydi. Bunlar, savaş hevesini artırmak üzere barış dönemlerinde büyük avlar düzenlemişler, bilhassa avladıkları hayvanların kürkünden yararlanmışlardır (Gömeç, 2012:141).

Genel olarak hayvancılıkla ilgilenen göçebelerle yerleşik ziraatçılar, hayatlarını ideal koşullarda sürdürmek üzere birbirinin mallarıyla ürünlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bozkır toplumunun üyeleri yerleşik kavimlerden tarımsal ürünlerden ziyade sanayi ürünleri almıştır. Yerleşiklerse bunun karşılığında göçebe kavimlerden gıda ve sanayi hammaddesi için, hayvanlarla hayvani ürünler almıştır. Bu sayede karşılıklı olarak ihtiyaçlar karşılanmıştır. Bozkır kavimleri, komşu ülkelere “at, canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar” satmıştır. Buna karşılık hububat, kumaş, ipekli kumaşla öteki ihtiyaçlarını bu kavimlerden almıştır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar Çin ile Batı Hunlarıysa Bizans’la buna göre ticari anlaşmalar yapmıştır (Kafesoğlu, 1987: 113).

Bozkır bölgesindeki aletlerin veya yiyecek maddelerinin, başka bir yerde bulunmamasından dolayı bölgeler veya yerleşim yerleri arasında, karşılıklı olarak birbirinin ihtiyaçlarını gidermek için ticaret ağları oluşturulmuştur. Tüccarlarla ev sahipleri arasındaki kuvvetler dengesi ne şekilde olursa olsun,

kurulan ilişkiler mecburi olarak asimetrikleşmiştir. Çünkü tacirler yalnızca bir iktisadi girişimde uzmandır, ancak ev sahibi toplumlar pek çok meslek konusunda profesyonelleşmiştir (Çağbayır, 2007: 4821).

Savaşçı olarak bilinen İskitler, aynı zamanda ticari bir sistem de geliştirmiştir. Eskiden uzun mesafeli ticaret yapılırsa da İskitlerin ticareti, bozkır bölgesinde ilk defa önemli bir iktisadi birikim tekil etmiştir. Bunun dışında batı bozkırlarında bulunan İskitlerin kurdukları ticaret ağı, Orta Asya'da devlet kuranlara bir model olmuştur. Bu sayede ortaya çıkan ticaretten kaynaklanan kuvvet artışı çevre kültürler ile kurulan temasların artmasını da sağlamıştır (Beckwith, 2011: 51).

MÖ. IX. asırda ortaya çıkmış olan ve sonradan işleyen Avrasya'daki büyük bozkır yolu, önemli fikirlerin, ahenkli sanatsal imajların, yeni teknolojilerin, silahların, at koşum takımlarının başka bölgelere çok süratli bir biçimde yayılmasına katkıda bulunmuştur. MÖ. I. - M.S. V. asırlar arasında atların binek olarak aktif bir biçimde tercih edilmesi bozkır kavimlerinin değişik seviyelerdeki toplumsal, politik ve ekonomik teşkilatlar ile karşılaşmalarını sağlayarak kültürler arası etkileşimi hızlandırmıştır (Marsadolov, 2002: 531).

Bozkırdaki ticaret faaliyetleriye daha ziyade İpek Yolu'yla Kürk Yolu güzergâhında gerçekleşmiştir. İpek Yolu üstünde daha çok tarım ürünleri satılır iken, hayvani ürünler Kürk Yolu üstünde satılmıştır. İpek ve Kürk Yolu'nun bozkır toplumlarının elinde bulunması, onlara büyük bir avantaj vermiştir ama ekonomik manadaki söz konusu avantajlar, Çin'le yapılan bir rekabete dönüşmüştür. Söz konusu rekabet İpek Yolu'nun egemenlik altına alınmasıyla alakalıdır. Bu sayede, İpek Yolu'na egemen olma fikri, pek çok önemli neticenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bozkır toplumları, Hunlardan başlayarak İpek Yolu üzerinden ticarete önem vermiş ve bu güzergâhı ellerinde tutmuştur. Demir sayesinde İpek Yolu tamamıyla Hunlara geçmiştir. Hunlar devrinde Çinlilerle gerçekleştirilen savaşların ana sebeplerinden biri, Batı ve İç Asya'daki ekonomik değeri fazla olan kent devletlerinin konumu ile alakalıdır. Hunların yönetimindeki söz konusu yerleşim yerlerin önemi, ticaret yolları üstünde bulunmasından kaynaklanmıştır. Buna ek olarak Hun başkentinin bulunduğu Karpatlardaki arkeolojik araştırmalarda ele geçen Sasanilere, Baktrialılara ve Hintlilere ait paralar Hunların bu kavimlerle ticaret ilişkisi kurduğunu göstermektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

Avrupa Hunlarıyla ilgili olarak, yağmacılığa dayalı bir iktisadi yapılarının bulunduğu söylenmiş olsa da gerçek biraz daha farklıdır. Sofya, Filibe, Niş vb. büyük kentlerin yer aldığı, batıyı doğuya bağlayan Belgrat-İstanbul ana yoluna egemen olan ve bilhassa kürkleriyle ünlü olan Kama-Volga'daki ticaret onların elindedir. Avrupa Hunlarının ticaret kervanlarından

aldığı vergiler, gelir manasında hiç de küçümsenecek bir seviyede değildir. Göktürkler, Soğdca tacirlerin Perslere (Samani) ham pamuk, Bizans'a da ham ipek satabilmek üzere elçiler gönderdiği bilinmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005: 3).

M.S. 630 yılında Göktürklerin yıkılmasının ardından tüm Orta Asya, Çinlilerin eline geçmiştir. Uygurlar, bu dönemde Çin'le sıkı bir biçimde temas etme olanağı bulmuştur. Çinlilerce verilen kolaylıklardan dolayı Uygurlar, Çin'in sınırlar bölgelerinde gezmek suretiyle ticari yaşama girmiştir. Bu sayede Çin'de ticari koloniler kuran Uygurlar, kuzeyden gelip giden ürünleri alıp satarak ticarete ilerlemiştir (Ögel, 1988: 181). Ticari ilişkilere konu olan temaslar evvela takasla, sonradan da belli birim ölçüleriyle gerçekleşmiştir fakat bunların standart hale geldiğini ifade etmek güçtür. Değişik yerlerde değişik ölçü sistemleri geçerlidir. Bu durum, yalnızca ağırlık ölçüleri için değil, uzunluk ölçüleri için de geçerlidir. Uygurlara ait bez ve pamuk satışı ile alakalı vesikalardan, bu kavmin uzunluk ve ağırlık ölçü birimlerini kullandığı anlaşılmaktadır (Kahya, 2002: 438-440).

Bozkır toplumlarının, eski dönemlerden başlayarak tercih etmeye başladığı ödeme vasıtaları, bölgeden bölgeye değişip farklı formlar kazanmıştır. Söz konusu değişme yalnızca bölgeler arasında olmamıştır, devirden devire de farklılık arz etmiştir. Bunu Hunlardan başlayarak izlemek olasıdır. Mesela kazıların yapıldığı kimi kurganlarda Çinlilere ait paraların bulunmasına karşın, Asya Hunlarına ait paralar da bulunmuştur. Bunun sebebi bu kavimlerin, paranın yerine devlet yöneticisinin mührü ile damgalanmış ipek veya pamuk parçası (kamdu) kullanmasıdır. Para veya sikkenin bozkır Türk kavimlerine, ticaretin daha önce ve daha fazla gelişmiş olduğu Çin gibi komşulardan geldiği bilinmektedir. Bu sayede altın, gümüş ve bakırdan yapılan madeni paralar, ticarete tercih edilmiştir. Doğu-batı ticaretinde mühim bir geçiş noktası olan Orta Asya'daki ülkeler, ticari faaliyetlerin büyümesi üstüne kendileri de sikke bastırmıştır (Baykara, 2001: 146). Göktürkler döneminde Türk beylerinin kullandığı arslanlı sikkeler, "Taşkent Tudun sikkeleri" şeklinde isimlendirilmektedir. Kimi arslanlı sikkeler Türgiş (Türgeş) çevresine de bağlanabilir. Türgeş sikkeleri X. asrın sonuna dek kullanılmasına karşın VIII. asrın ilk 50 yılında darp edilmesiyle ilgili deliller vardır. Bazı yerlerde basılmış "Kalaç-Ħalaç sikkeleri" de vardır, ek olarak Göktürkler devrinde, üstünde kağan unvanı ve yay şeklinde damgası olan sikkeler de tercih edilmiştir (Alimov, 2006: 141).

Göktürklerce tercih edilen madeni paraya da "yarmak" denilmektedir. Bunların kimilerinin üstünde Türkçe, kimilerinin üstündeyse Soğdca metinler bulunmaktadır. Soğdca yazıların paralar üstünde olmasının nedeni, bozkır toplumlarının dış ülkeler ile yaptığı ticareti Soğdlular aracılığıyla yapmalarındır (Kafesoğlu, 2002: 328-329). Öte yandan, Türgeşlerle (M.S. 658-766) Karlukların

(M.S. 745-840) Çin parasıyla ve Soğd alfabesi ile sikkeler bastırıldığı bilinir (Baykara, 2001: 146). Bilhassa ekonomik yaşama ilişkin geniş bilgi veren Uygur devrine ait vesikalarda ödeme araçlarıyla alakalı pek çok bilgi vardır. Bunlara bakıldığında takas metodu kullanılmakla beraber, kumaş türünden ödeme vasıtaları da bu devirde tercih edilmiştir. Bunlar; “böz, kuanpo ve kamdu /qamdu” ismini almaktadır (Özyetgin, 2004:94).

Uygurlar M.S. VIII. asırdan M.S. XII. asrın ortalarına dek para olarak altın, gümüş ve bakır külçeleri kullanmıştır. Uygur harfleri ile yazılan 32 para belgesinde para birimi olarak “yastuk, yarmak, satır” veya “sıtır, bakır, vun, çav (kağıt para) vb.” terimlerin tercih edildiği anlaşılmaktadır (Sertkaya, 2006: 119)

Uygurlara ait bir hukuksal vesika, parayla para yerine geçen malzemelerin beraber kullanıldığını göstermektedir. Vesikada şu ifadeler bulunmaktadır: “Terbiş veya Derviş adlı bir kişiye para lazım olduğunda babasından miras kalan ve üzerinde 16 işçinin çalıştığı bir üzüm bağının 100 yastuk Çao’ya il Yangıç’a yahut el-Yangıç’a (mahalli yasalara uygun olarak) satmaktadır. Terpiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni ve dayısı satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olursa, Büyük Ordu’ya bir altın yastuk, iç Hazine’ye bir gümüş yastuk, beglerin her birine ceza olarak bir binek atı verecektir.” Vesikadaki “yastuk” sözcüğü Çin ölçütlerine göre “50 liang” ya da “1 Ting”dir. Liang’ın alışverişlerde ne denli değerinin bulunduğu bilinmiyor, öte yandan “çao” Çinli Yüan Sülalesince kullanılmış olan bir para birimidir. Yukarıdaki vesikadan anlaşıldığı gibi Uygurlarda altın ve gümüş, para yerine tercih edilmiştir (Kahya, 2002: 438).

Bozkır kavimleri, komşu ülkeler ile gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin güvenlikle yapılması için komşu devletler ile sınırlarda serbest ticaret yerleri kurmuştur. Buralar aracılığıyla doğu ve batı imparatorlukları ile alverişler yapılmıştır. Göçebelerle ticaret yerleşik kavimler için de yararlı olmuştur, çünkü bilhassa hayvani mallar ucuza alınmıştır fakat söz konusu ticari faaliyet göçebeler için daha yaşamsaldır. Bundan dolayı göçebeler, hayvanlarını yerleşik kavimlerin sınırlarına dek getirmiştir (Barthold, 2011: 83).

Orta Asya ticaretinin gelişiminde, bozkır kavimlerine has hayat biçiminin önemli katkısı vardır. Bunun neticesi olarak, Orta Asya’daki aşılması zor yollar aşılmıştır, doğu-batı ticareti gelişmiştir. Bozkır kavimlerindeki bu hareketlilik, değişik dinlerin Orta Asya’ya yayılmasını sağlamıştır (İzgi, 2002: 464). Öte yandan bozkır ekonomisinde ticari faaliyetler, ekonomik hayatın en önemli öğelerinden biri haline gelmiştir. Buda, devletlerarasındaki ilişkilerde kimi neticelere yol açmıştır. Bozkır toplumları, ticaretle ilgili önemli yolların kavşağında olmasından dolayı, konumlarının ortaya koyduğu bazı politik anlaşmazlıklardan çok ciddi şekilde etkilenmiştir, mesela Pers Kralı Darius’un hedeflerinden biri, Yunanistan’ı almaktır. Bundan dolayı Yunanistan’ın

keresteyle buğday vb. lojistik gereksinimlerini karşılayan İskit ülkesiyle kurulan bağlantıyı kesmek üzere İskitlere saldırmıştır. Buda, Perslerin İskitlere iktisadi sebeplerden dolayı saldırdığını göstermektedir (Durmuş, 2007:34). Ayrıca, ipekle diğer ürünleri almak için Çin'deki kentlerle düzenli olarak ticaret yapan ya da akınlar tertip eden bozkır toplumları için, İpek Yolu'nun denetimini ele almak bir amaçtır (İnalçık, 2006: 332). Hunlardan başlayarak gelişimini izleyebildiğimiz İpek Yolu egemenliği fikri etrafında; genel olarak kuzey-güney doğrultusunda süren Hunlarla Çinlilerin mücadelesi, MÖ. II. asrın sonlarında ani bir biçimde doğu-batı doğrultusunda gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun ana nedeni Hun devletinin elindeki İpek Yolu'nun, Çinliler tarafından alınmak istenmesidir. Söz konusu mücadeleyle beraber, Hunlarla Çinliler arasındaki mücadelenin yalnızca yönü değil mahiyeti de değişim göstermiştir. Hun akınlarının karşısında daha önce sürekli olarak savunma yapan Çinliler, MÖ. II. asrın sonuna doğru savunmayı bırakarak Hun devleti gibi saldırmaya başlamıştır (Koca, 2003: 149).

Sonuç

Bozkır kavimleri ortaya çıktıkları Orta Asya'nın coğrafi çevre şartlarında kendilerine has bozkır kültürünü oluşturmuşlardır. Bozkır kavimlerinin oluşturduğu bu kültüre dair hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Bozkır kavimlerinin kültürüne dair sözlü kaynaklar da en az diğer kaynaklar kadar bilgi sunmaktadır. Bu sözlü kaynaklar, destan ve efsanelerden meydana gelmektedir. Destan ve efsanelerden bozkır kavimlerinin temel konuları, sosyal ve iktisadi hayatları hakkında da bilgiler bulmak mümkündür. Bozkır kavimlerinin sosyal yaşantısının temelini göçebelik oluşturmaktadır. Bu kültürün özünü oluşturan göçebelik tabiri, çoğunlukla yaşamın mevsimsel özelliklere göre farklı yerlerde geçirilme isteğinden kaynaklanan bir durum olarak görülse de bu durumu ortaya çıkaran asıl nedenler aşırı şekilde saldırıya maruz kalma ve sınırlı geçim kaynaklarına sahip olunmasıyla ilgilidir. Bozkır coğrafyasının şartları neticesinde şekillenen bozkır ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmaktaydı. Büyük sürüler halinde at ve koyun besleyen bozkır insanı demir, altın, gümüş, bakır gibi birçok madeni de tanımaktaydı. Elde ettiği ürünlerin fazlasını satmak ve kendi ihtiyaçları olan ürünleri de almak için ticaret yapmıştır.

Türk toplumu dünya medeniyetine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bozkır Kültürü sadece atlı-göçebe kültüründen ibaret değildir; dünyada birçok ilkin bu kültürde yaşandığı dikkat çekmektedir. Çeşitli uygarlıklarla da etkileşime girerek Bozkır Kültürü günümüz bilim dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca bu birikim İslamiyet sonrası Türk kültürüne de aktarılmıştır; dolayısıyla günümüze kadar ulaşan yüksek bir kültür yapısı kurulmuştur.

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu, Ali (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2005). "Avrupa Hun ve Hazar Devletinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Bellekten*, LXIX(254), s.1-11.

_____ (2008). "Boylar Birlikteliğinden Devlete Geçiş Nişanesi ve Güç Sembolü Olarak Hun Altın Silahları." edt. H. Alan vd., *İslam Öncesinde Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, İstanbul, s.117-138.

Aksoy, Yahya (2009), *Si-An'dan Tiran'a İpek Yolu*, Ankara.

Alimov, Rysbek (2006), "Tien-Şan Yazıtlarının Tarihine İlişkin" *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.135-144.

Amanjolov, Altay S. (2006), *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*, Ötüken Yayınları İstanbul.

Arslan, Mahmut (1987), *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Aydın, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.

_____ (2018), *Taşa Kazınan Tarih*, Kronik Kitap, İstanbul.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2011), *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. H. Dağ, Divan Kitap, Ankara.

Baştav, Şerif (2002), "Avrupa Hunları", ed. S. Koca vd., *Türkler*. Ankara: Semih Ofset, Ankara, s.853-886.

Bayat, Fuzuli (2007), *Türk Mitolojik Sistemi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Baykara, Tuncer (1975), *Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi. Edebiyat Fakültesi Matbaası, (6), İstanbul, s.75-104.

_____ (1999), *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitabevi, İzmir.

_____ (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

Beckwith, Christopher (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. K. Yıldırım, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüđü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

_____ (2015). *Türk Dili Tarihi*. (6.Baskı). Ankara: Altınordu Yayınları.

Chaliand, Gerard (2001), *Göçebe İmparatorluklar*, ev. E. Sunar, Doğan Kitap, İstanbul.

ağbayır, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

andarlıođlu, Gülçin (2002), "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", ed. S. Koca vd., *Türkler*. Semih Ofset, Ankara, s.193-214.

oruhlu, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Davletov, Timur B. (2008), "Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı" *Türkiyat Araştırmaları* (8), s. 81-102.

Divitçiođlu, Sencer (2000), *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Diyarbakirli, Nejat (2002), "Eski Türkler'de Kültür ve Sanat", ed. H. C. Güzel ve A. Birinci, *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.497-503.

Duralı, Teoman (2002), "Toplum-Devlet lks Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Semih Ofset, Ankara, s.335-349.

Durmuş, İlhami (1997a), "Kimmerler ve İskitler Anadolu'da", *Bellekten*, LXI (231), s.273- 286.

_____ (1997b), "Bozkır Kültür evresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, s. 87- 100.

_____ (2004), "Eski Türkler'de Zaman ve Takvimler". *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s.1-13.

_____ (2007), *Sarmatlar*, Kaynak Yayınları, Ankara.

Eberhard, Wolfram (1945), "Eski Türk Devletlerinin ekonomisi hakkında incelemeler: 1, Tobaların hayvancılığı", *Bellekten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX (36), Ankara, s. 485-496.

_____ (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, ev. N. Uluđtuđ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Ergin, Muharrem (2013), *Dede Korkut Kitabı*, Bođaziçi Yayınları, İstanbul.

Esin, Emel (1997), *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Findley, Carter Vaughn (2005), *The Turks in World History*. Oxford University Press, New York.

_____ (2006), *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Karam Yayınları, Ankara.

Gökalp, Ziya (2007), *Türk Medeniyet Tarihi*. Elips Kitabevi, Ankara.

Gömeç, Saadettin (1997), *Kök Türk Tarihi*, Türksoy Yayınevi, Ankara.

_____ (2003), "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 33 (21), s. 79-104.

_____ (2012), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Gumilöv, Lev Nikolayeviç (2006), *Avrasyadan Makaleler 1*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Güçkıran, Tünay (2009), *Askeri Müze At Zırhları Koleksiyonu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, İstanbul.

Gülensoy, Tünay (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Günel, Zerrin (2004), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Günay, Umay (1998), "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor* 5 (37), Ankara, s. 3-12.

_____ (2006), *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Güngör, Harun ve Günay, Ünver (1998), *Başlangıçtan Günümüze Türk Din Tarihi*, Lâçin Yayınları, İstanbul.

Hassan, Ümit (2000), *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Kaynak Yayınları, İstanbul.

Herodotos, *Tarih*, çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Hildinger, Erik (1997), *Warriors of the Steppe: A military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, New York.

Huang, Ray (2007), *Çin Tarihi*, çev. A. Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

İlgen, Abdülkadir (2005), "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), s.817-840.

İnalcık, Halil (2006), "Tarihte İpek ve İpekli Kumaş: Ticaret, Yollar ve Şehirler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.329-374.

İnan, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İzgi, Özkan (1986), *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____ (2002), "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", ed. S. Koca vd., *Türkler 1*. Ankara: Semih Ofset, Ankara, s. 463-478.

Kahya, Esin (2002), "Eski Türklerde Bilim". *Genel Türk Tarihi 2*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 425-456.

Kafesoğlu, İbrahim (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

_____ (2002), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't Türk*, (haz. S. Erdi ve S. T. Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

Kılıçkan, Hüseyin (2004), *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Bezeme Sanatı ve Örnekleri*, İnkılap Yayınevi, İstanbul.

Koca, Salim (2002), "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Genel Türk Tarihi 2*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 347-385.

_____ (2003), *Türk Kültürünün Temelleri II*, Başkent Matbaacılık, Ankara.

Lovell, Julia (2008), *Çin Seddi Dünyaya Karşı*, NTV Yayınları, İstanbul.

Marsadolov, Leonid (2002), "Milattan Önce IX-VII Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri" çev. A. Yılmaz, ed. S. Koca vd., *Türkler 1*, Semih Ofset, Ankara, s.526-532.

Melyukova, Anna (1995), "Scythians Of Southeastern Europe", ed. V. A.Bashilov and L. D. Yablonsky, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, CA, pp. 27-64.

Memiş, Ekrem (2012), *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Basım Yayın, Ankara.

Niyazi, Mehmet (1979), *Millet ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Onat, Ayşe (1987), "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (MÖ. 206-M.S. 220)", *Bellekten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, LI (200), Ankara, s.611-624.

_____ (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Orkun, Hüseyin Namık (2011), *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Ögel, Bahattin (1984), *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

_____ (1991a), *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı, Ankara.

_____ (1991b), *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

_____ (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Özyetgin, Ayşe M. (2004), "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 90-105.

_____ (2011), "Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, LXXV (273), Ankara, s.337-360.

Radloff, Wilhelm (1956), *Sibirya'dan I*, çev. A. Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Roux, Jean Paul (1989), *Türklerin Tarihi*, çev. G. Üstün, Milliyet Yayınları, İstanbul.

_____ (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul.

_____ (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Sertkaya, Osman Fikri (2006), "Hukuki Uygur Belgelerindeki Para Birimleri Üzerine" ed. O. F. Sertkaya ve R. Alimov, *Eski Türkler'de Para*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 117-137.

Sinor, Denis (2000), "İç Asya Kavramı", çev. R. Sezer, der. D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.11-32.

Strauss, Claud Levi (1986), *Mit ve Anlam*, çev. Ş. Süer ve S. Erkanlı, Alan Yay., İstanbul.

Taşagül, Ahmet (2002), "Uygurlar", çev. S. Koca vd., *Türkler 2*, Semih Ofset, Ankara, s. 215-223.

Tekçe, Fuat (1993), *Pazırık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tekinoğlu, Hüseyin (2016), *Göktürkler*, Kamer Yayınları, İstanbul.

_____ (2017), *Uygurlar*, Kamer Yayınları, İstanbul.

Tunç, Cengiz (1980), "Eski Türkler'de Sosyo Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2, s.48-60

Uludağ, Süleyman (2009), *Mukaddime İbn Haldun*, Dergah Yayınları, İstanbul.

Üçok, Coşkun (2011), Mumcu Ahmet ve Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Yay., Ankara.

Ünver, Günay ve Güngör, Harun (2003), *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul.